

Seksuaalkasvatuse teemade õpetamine põhikooliastmes – õpetajate veebipõhine uuring UNESCO ja Radboudi Ülikooli seksuaalhariduse kulutõhususe uuringus

Eva Palm, Tartu Ülikooli Tervishoiu instituut (eva.palm@ut.ee)

Kai Part, Tartu Ülikooli naistekliinik ja Eesti Seksuaaltervise Liit (kai.part@kliinikum.ee)

Ülevaates toodud uuringutulemustele võib viidata järgmiselt:

Palm, E., Part, K., Kivelä, J. ja Ketting, E. Seksuaalkasvatuse teemade õpetamine põhikooliastmes – õpetajate veebipõhine uuring UNESCO ja Radboudi Ülikooli seksuaalhariduse kulutõhususe uuringus. Tartu Ülikooli Tervishoiu Instituut, 2011.

Uuringu kokkuvõte

Käesolev uuring heitis esmakordselt valgust seksuaalkasvatuse (SK) teemade käsitlemise sagedusele ning nende ettevalmistuseks ja läbiviimiseks kuluvale ajale koolis. Kuna uuringusse olid kaasatud ka vene õppekeelega koolid, selgus põhjalikumalt ka SK õpetamise olukord vene koolides. Alljärgnevalt on esitatud kokkuvõtte peamistest uuringu tulemustest:

- Suurem osa SK andvatest õpetajatest on pika tööstaaziga ning erineva erialase ettevalmistusega. Kokku pooled õpetajatest on bioloogia ja inimeseõpetuse õpetajad.
- Enamus õpetajatest on osalenud SK teemalistel täiendkoolitustel, kõige sagedamini seksuaalkasvatuse õpetajaraamatu koolitusel. Vene koolide õpetajad olid koolitustel osalenud kaks korda vähem kui eesti koolide õpetajad.
- SK seonduvaid teemasid käsitletakse enim 5.-7. klassides, mis on kookõlas õppekavaga. Siiski ligi pooled õpetajatest käsitlevad SK teemasid ka 8. ja 9. klassides.
- Inimeseõpetuse ainekavas toodud SK teemasid käsitletakse vastajate hinnangul 90% ulatuses. Küsimuse ülesehitus ei võimaldanud detailselt hinnata, missuguseid spetsiifilisi alateemasid ja mitmel korral on käsitletud.
- Hinnanguliselt on aastas keskmiselt 10,5 seksuaalkasvatusele pühendatud tundi klassi kohta.

- Koolivälised spetsialistid (kõige sagedamini noorte nõustamiskeskusest) on endiselt olulised SK teemade käsitlemisel koolis. Maapiirkonna koolide ja vene õppekeelega koolide jaoks on koolivälised spetsialistid üldjuhul vähem kättesaadavad kui linnakoolide ja eesti õppekeelega koolide puhul.
- SK tundide läbiviimisel on kasutusel erinevad õpetamismeetodid. Kõige sagedamini kasutatakse loengut ja grupitööd.
- Enamus vastanutest kasutab Haridus- ja Teadusministeeriumi poolt soovitatud inimeseõpetuse õpikuid ja töövihikuid. Töövihikuid kasutatakse oluliselt vähem kui õpikuid. Vene koolides on nii õpikute kui töövihikute kasutamise osakaal mõnevõrra madalam kui eesti koolides. Lisaks inimeseõpetuse õppevarale kasutatakse laialdaselt ka teisi materjale, kõige sagedamini “Seksuaalkasvatuse õpetajaraamatut II ja III kooliastmele” ning iseseisvalt internetist leitud materjale.

Sissejuhatus

Käesolev uuring on osa UNESCO poolt korraldatud rahvusvahelisest uuringust „*Cost and cost-effectiveness analysis of school-based sexuality education programmes in six countries*“ milles ühe riigina osales ka Eesti.¹ Kogu UNESCO projekti eesmärgiks oli kirjeldada koolipõhise SK kulusid kuues erinevas riigis (Eesti, Holland, Keenia, Nigeeria, India, Indoneesia) ning hinnata selle kulutõhusust Eesti näitel. Selleks, et välja selgitada SK õpetamise hetkeolukord Eestis ning kaardistada kuluanalüüsi tarbeks SK õpetamisega seotud tegevused/kulud, korraldati SK õpetavate õpetajate seas 2010. a augustis uuring, mille eesmärgiks oli saada ülevaade inimeseõpetuse ainekavas toodud SK teemade käsitlemisest, õppematerjalide kasutamisest ja tundide korraldusest.

Antud uuringus peeti silmas laiapõhjalist seksuaalkasvatust – kõiki teemasid, mis seonduvad inimese seksuaalsuse ning selle väljendamisega (inimese areng, seksuaalne küpsemine, inimsuhted, tervis).

Valim

Andmed 2009/2010 õppeaasta koolide kohta saadi Haridus- ja Teadusministeeriumist. Kokku oli sel õppeaastal Eestis 519 tava- ja erakooli. Uuringust jäid välja erivajadustega laste koolid. 519-st koolist jäeti välja:

- 8 kooli, kus olid ainult gümnaasiumiklassid;
- 4 kooli, kus olid ainult algklassid;
- 2 kooli, kus õppekeel oli eesti/soome keel;
- 2 kooli, kus õppekeel oli inglise keel;
- 22 kooli, kus õppekeel oli eesti/vene keel.

Pärast väljaarvamisi jäi alles 481 eesti ja vene õppekeelega kooli, mis võeti aluseks valimi koostamisel.

Koolid jaotati nelja klastrisse: eesti ja vene õppekeelega koolid, linna- ja maapiirkonna koolid. Eesti õppekeelega koolide puhul eeldati 50% vastamismäära ning vene koolide puhul

¹ Kivelä, J., Ketting, E. ja Baltussen, R. (2011, avaldamisel) *Cost and cost-effectiveness analysis of school-based sexuality education programmes in six countries*. UNESCO, Radboud University.

eeldati sellest madalamat vastamismäära. Kuna esinduslikuks hinnati valimit suuruses 80 kooli ja arvestades eeldatavat vastamismäära, moodustasid lõpliku valimi 161 kooli õpetajad. Nendest 101 olid eesti ja 60 vene õppekeelega koolide õpetajad. Juhusliku alusel sattusid valimisse järgmiste koolide õpetajad:

- 29 eesti õppekeelega linnakooli: iga neljas kool oli juhuslikult valitud;
- 72 eesti õppekeelega maakooli: iga neljas kool oli juhuslikult valitud;
- 55 vene õppekeelega linnakooli: kõik sellised koolid olid valitud;
- 5 vene õppekeelega maakooli: kõik sellised koolid olid valitud.

Andmete kogumine

Andmete kogumiseks kasutati veebikeskkonda eFormular, milles loodud küsimustiku link saadeti inimeseõpetuse õpetajatele koos uuringu tutvustusega e-posti teel.

Kontaktandmed inimeseõpetust andvate õpetajate kohta saadi valimisse sattunud koolide kodulehekülgedelt. Kui see puudus, saadeti küsimustik augustis 2010 koos kaaskirjaga kooli üldisele e-posti aadressile, mis pärines Haridus-ja Teadusministeeriumi poolt saadetud andmetest, palvega see inimeseõpetust õpetava õpetajani toimetada.

Pärast nädala möödumist saadeti mittevastajatele esimene meeldetuletuskiri ja pärast teise nädala möödumist teine meeldetuletuskiri. Kolme nädala möödudes pärast esimese küsimustiku saatmist võeti mittevastajatega ühendust telefoni teel. Kokku saadi vastused 84-lt õpetajalt.

Andmete analüüsimiseks kasutati programmi Microsoft Excel ja statistikapaketti Stata.

Küsimustik

Küsimustik koosnes kolmest peamiselt valikvastustega osast. Esimeses osas oli seitse üldist küsimust vastajate tausta kohta (sugu, vanus, tööstaaž jms).

Teises osas oli 21 küsimust, mis olid seotud inimeseõpetuse ainekavas toodud SK teemade käsitlemisega. Loetletud oli 21 teemat ja iga teema puhul paluti õpetajatel märkida, kas nad seda 2009/2010 õppeaastal käsitlesid, klassid, kellele õpetasid ja keskmine antud teemaga seonduv õppetundide arv aastas klassi kohta.

Kolmas küsimustiku osa puudutas SK tundide korraldust. Küsiti kooliväliste spetsialistide osalemise kohta SK tundides, täiendkoolitustel osalemise, kasutatavate õpetamismeetodite ning õppematerjalide kohta.

Küsimustiku arusaadavust testiti eelnevalt ühe õpetaja peal.

Nii uuringus andmete kogumiseks kasutatud küsimustik kui kaaskiri saadeti eesti õppekeelega koolide õpetajatele eesti ja venekeelse õppekeelega koolide õpetajatele venekeelsena.

Tulemused

Uuringus osalenud koolid ja vastamismäär

Küsimustikule vastanud õpetajate arv, koolikuuluvus ning vastamismäär on esitatud tabelis 1. Vastamismäär oli üle kahe korra kõrgem eesti õppekeelega koolide õpetajate hulgas (70%) võrreldes vene õppekeelega koolide õpetajatega (31%). Kokku vastas 51% õpetajatest.

Tabel 1. Koolide jaotus lõplikus valimis ja vastamismäär.

Õppekeel	Linnapiirkond (saadetud/vastanud)	Vastamis- määr	Maapiirkond (saadetud/vastanud)	Vastamis- määr
Eesti keel	29 (21)	72%	72 (49)	68%
Vene keel	55 (12)	22%	5 (2)	40%

Kolme vastanud eesti õppekeelega kooli puhul jäi teadmata, kas tegemist oli linna- või maapiirkonna kooliga ning need klassifitseeriti edasises andmeanalüüsis maapiirkonna koolideks.

Vastajate iseloomustus

Uuringus osalenud õpetajate iseloomustus on toodud tabelis 2. Enamus inimeseõpetust andvatest õpetajatest olid naised ja seepärast ei vaadelda meeste väikse osakaalu tõttu edaspidistes tulemustes soolisi erinevusi. Õpetajate keskmine vanus oli 47,4 aastat (CI 45,5–49,4). Suurem osa õpetajatest olid koolis töötanud rohkem kui 10 aastat. Keskmiseks töökogemuseks oli 21,8 aastat (CI 19,8–23,8).

Tabel 2. Vastajate sugu, vanus ja koolis töötamise staaž.

Tunnus					
Sugu	Mehed		Naised		
	2		82		
Vanus (aastates)	<30	30-39	40-49	50-59	≥60
	3	13	36	26	6
Koolis töötamise kogemus (aastates)	<10	10-19	20-29	≥30	
	9	21	39	15	

Millistes klassides seksuaalkasvatuse teemasid käsitletakse?

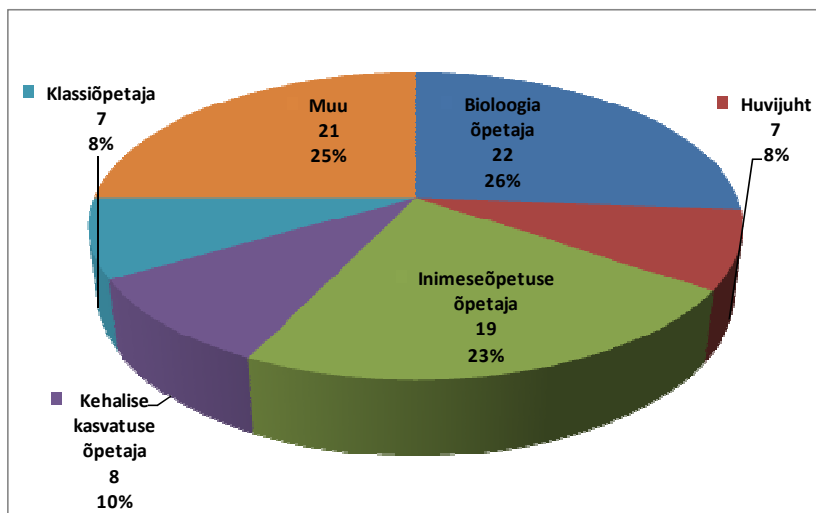
Kõige enam õpetatakse SK teemasid 5.-7. klassides (tabel 3), kus vastavad tunnid on inimeseõpetuse ainekava järgi kohustuslikud. Kuigi õppekava järgi ei ole 8. ja 9. klassidele inimeseõpetuse tunde ette nähtud, käsitleb ligi neljandik õpetajatest ka nendes klassides SK-ga seonduvaid teemasid (peamiselt bioloogia tunnis).

Tabel 3. Õpetajate arv, kes 5.-9. klassis õpetavad SK teemasid.

Klass	5	6	7	8	9
Õpetajate arv	55	61	63	20	18

Peamine õpetatav aine ja õpetaja erialane ettevalmistus

Vastanud õpetajate peamine õpetatav aine/amet koolis on esitatud joonisel 1. Ligi veerand inimeseõpetust andvatest õpetajatest on bioloogia ning pisut alla veerandi inimeseõpetuse erialaga õpetajad. Ülejäänud vastajad on kehalise kasvatuse, keemia, geograafia, eesti keele, vene keele või klassiõpetajad, huvijuhid, koolidirektorid, õppealajuhatajad või koolipsühholoogid.

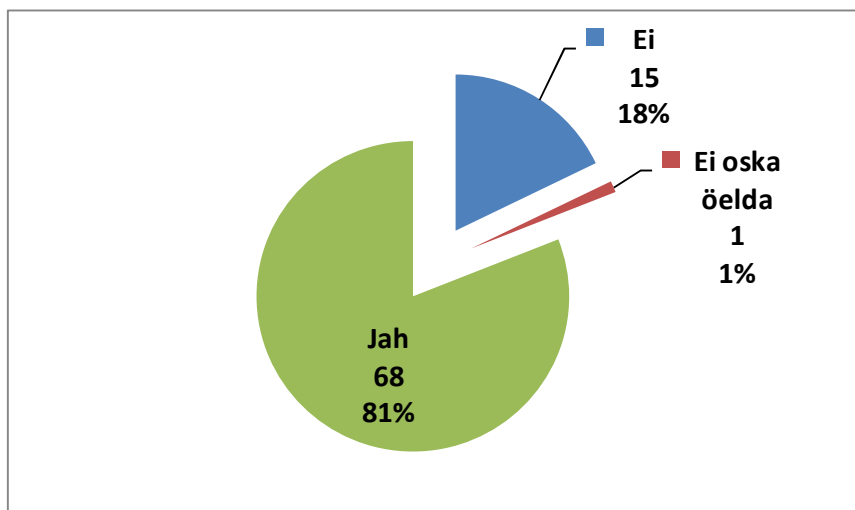

Joonis 1. Vastajate peamine õpetatav aine/amet koolis.

Pooltes uuringus osalenud koolidest on vastajate hinnangul vähemalt kaks inimeseõpetust andvat õpetajat, keskmiselt 1,2 õpetajat või spetsialisti kooli kohta.

Seksuaalkasvatuse teemalised täiendkoolitused

Vastajatel paluti nimetada kõik SK teemalised täiendkoolitused, kus nad on varasemalt osalenud – koolituse korraldaja, teema, aasta ja kestus. 81% vastanutest olid osalenud vähemalt ühel SK teemalisel täiendkoolitusel (joonis 2). Vene õppekeelega koolide õpetajad olid koolitustel osalenud poole vähem kui eesti õppekeelega koolide õpetajad. Kõik uuringus osalenud inimeseõpetuse õpetajad olid SK teemalistel täiendkoolitustel osalenud.

Joonis 2. SK teemalistel täiendkoolitustel osalemine.

Kõige sagedamini mainiti osalemist järgmistel koolitustel:

- 8-tunnine “Seksuaalkasvatuse õpetajaraamatu koolitus”², mida korraldatakse Tervise Arengu Instituudi, Eesti Seksuaaltervise Liidu ja Inimeseõpetuse Ühingu koostöös (n=42);
- Eesti Seksuaaltervise Liidu poolt korraldatud koolitus 2001/2002 (n=6);
- Eesti Seksuaaltervise Liidu poolt korraldatud koolitus „Sootundlik seksuaalharidus“ (n=5);
- Tervise Arengu Instituudi poolt korraldatavad koolitused (n=5)³.

Seksuaalkasvatuse teemade käsitlemine tundides

Tabelis 4 on toodud SK-ga seonduvate teemade käsitlemine. Kokku küsiti 21 SK-ga seotud teema õpetamise kohta, millest 20 on toodud inimeseõpetuse ainekavas ning üks bioloogia ainekavas (inimese elundkonnad). Iga teema puhul küsiti, kas vastaja käsitles seda teemat eelmisel õppeaastal ja millistes klassides, samuti paluti märkida tundide arv, mis igale teemale kulutati. Selgus, et keskmiselt 90% teemadest olid käsitlust leidnud. Märkustena lisati, et kuna kooliaasta lõpus jääb sageli tundide arvust puudu, siis seetõttu ei jõuta ainekava teemade nimekirja lõpus toodud teemasid kas väga põhjalikult või üldse mitte käsitleda. Kõige enam leiab SK tunnis käsitlust soolise arengu teema ning kõige vähem räägitakse teemal õnn.

Tabel 4. SK teemade käsitlemine (jah vastanute arv ja %).

Teema	Arv	%
Sooline areng (S)	72	97
Haigused (S)	67	91
Inimene sotsiaalsetes suhetes (Ü)	69	93
Suhtlemine teistega (Ü)	65	88
Suhtlemine iseendaga (Ü)	71	96
Enesekehtestamine ja enesekontroll (Ü)	69	93
Konfliktid (Ü)	64	86
Kriis (Ü)	64	86
Sotsiaalne kompetentsus (Ü)	67	91
Probleemide lahendamine (Ü)	64	86
Erinevuste aktsepteerimine (Ü)	70	95

² Põhineb väljaandel „Seksuaalkasvatuse õpetajaraamat. II ja III kooliaste (toim. M. Kull ja K. Part) Tervise Arengu Instituut, 2006.

³ Vastajad ei täpsustanud, mis koolitusega tegemist oli.

Positiivne mõtlemine (Ü)	64	86
Inimese elukaar ja murdeea koht selles (S)	71	96
Inimene ja tema sotsiaalne käitumine (Ü)	68	92
Inimene ja tema tervislik eluviis (Ü)	72	97
Haavuv, haavav ja haavatav murdealine (Ü)	69	93
Tütarlapsest neiuks, poisist noormeheks (S)	68	92
Uued suhted perekonnaga (Ü)	67	91
Esimesed kiindumused (S)	65	88
Õnn (Ü)	60	81
Inimese elundkonnad (S)	58	78

Selleks, et hinnata, kui suure osa moodustab SK inimeseõpetuse ainevaldkonnast, analüüsiti 2002. aastal vastu võetud põhikooli riikliku õppekava inimeseõpetuse ainekavas loetletud teemasid ja eeldati, et kõik teemad on võrdse kaaluga.⁴ SK hulka arvestati kõik otsesed SK teemad ja kolmandik kaudselt SK-ga seotud teemadest (üldised enesekohased oskused) (tabelis 4 on otsesed teemad tähistatud S-ga ja üldised teemad Ü-ga). Sellise konservatiivse arvutuse tulemusena leiti, et SK moodustab inimeseõpetusest ligikaudu 5% I kooliastmes, 20% II kooliastmes ja 30% III kooliastmes (keskmiselt 18%).

Ühe SK teemalise õppetunni ettevalmistusaeg on vastajate hinnangul keskmiselt 60 minutit, kuid esines ka vastuseid, mille kohaselt on ettevalmistusaeg 20 minut ja teisalt kuni 3 tundi. Võttes aluseks, et keskmiselt õpetab üks õpetaja 5,2 klassi ja ühte teemat õpetatakse 3,4 erinevas klassis, siis koos ettevalmistusajaga kulub aastas ühe klassi õpetamiseks 13 tundi.

Kui tinglikult eeldada, et ühe õppetunni raames käsitletakse vaid SK teemasid, siis sellest tulenevalt on aastas keskmiselt 10,5 SK-le pühendatud tundi (45 minutilist) klassi kohta (5.-7. klass).

Eesti ja vene õppekeele koolide vastajate vahel teemade käsitlemise mahu osas olulisi erinevusi ei ilmnenud.

Tulemuste tõlgendamisel tuleb silmas pidada, et ainekavas ettenähtud teemade loendi järgi teemade käsitlemise küsimine vastajatelt ei anna tegelikku ettekujutust, kas küsitud teemasid on vaid põgusalt mainitud või põhjalikumalt käsitletud, ka võisid vastajad teemade käsitlemise mahtu üle hinnata.

⁴ <http://www.riigiteataja.ee/ert/act.jsp?id=174787> (külastatud Augustis 2010)

Kooliväliste spetsialistide kaasatus

Ligi kolmandik vastanud õpetajatest oli oma õpetatavaid klasse suunanud seksuaalhariduslikele loengutele väljapoole kooli, suurem osa (17%) oli viinud oma klassid kohalikku noorte nõustamiskeskusesse ja väiksem osa (7%) mõnda teise asutusse, milleks kõige sagedamini nimetati haiglat. Võrreldes linnakoolide õpetajatega viisid maapiirkonna koolide õpetajad oma klasse 20% vähem väljaspool kooli toimuvatele loengutele. Vene õppekeelega koolide õpetajad viisid oma õpilasi viis korda vähem väljaspool kooli toimuvatele loengutele kui eesti õppekeelega koolide õpetajad.

Ühes kolmandikus uurimisalustest koolidest on kooliväline spetsialist osalenud koolis SK teemade käsitlemisel. Kõige sagedamini olid sellised spetsialistid kohalikust noorte nõustamiskeskusest (n=11), arstid/günekoloogid haiglast (n=4) või külalislektor (n=3).

Õpetamismeetodid

Sagedamini kasutatavatest õpetamismeetoditest mainisid pooled õpetajad loengut ja grupitööd (tabel 5). Harvem näidatakse videoid ja kasutatakse situatsioonianalüüsi või rollimängu meetodit. Lisaks nimetasid vastajad ka teisi meetodeid nagu ettekannete tegemine, essee kirjutamine, posterite, referaatide koostamine, töölehtede täitmine jne.

Tabel 5. Õpetamismeetodid SK teemade käsitlemisel.

	Sageli		Mõnikord		Mitte kunagi	
	Arv	%	Arv	%	Arv	%
Loeng	41	49	39	46	4	5
Video näitamine	18	22	47	58	16	20
Grupitöö	38	46	42	50	3	4
Situatsioonianalüüs	27	32	55	66	2	2
Rollimäng	17	20	52	62	15	18

Vastajad nimetasid järgmisi videoid:

- “Ah nii see käibki” (n=28);
- “Noorte seksijuht” (n=18);
- “Sünnipäev” (n=5);
- “Mina Sina Mina” (n=3);
- “Kuidas on lood Sinuga?” (n=2);
- “Siimu sünd” (n=2).

Mõned õpetajad näitavad lisaks ka teemakohaseid videoklippe internetist.

Õppematerjalide kasutamine

Uuringus küsiti Haridus- ja Teadusministeeriumi poolt soovitatud õppevara kasutamise kohta eelmisel õppeaastal.⁵

Tabelis 6 on toodud inimeseõpetuse õpikud ja töövihikud 5.-7. klassidele eesti õppekeelega koolidele. Materjalide kõige uuemad versioonid on tähistatud sinisega. Vastajate hinnangul kasutatakse 93%-s eesti koolides õpikute kõige uuemaid versioone ja töövihikuid 88%-s koolides. Võrdluseks, 88% vene koolide õpetajatest kasutab uue versiooni õpikuid ja 72% töövihikuid (tabel 7).

Tabel 6. Inimeseõpetuse õppevara kasutamine eesti õppekeelega koolide vastajate hinnangul.

Õpikud ja töövihikud	Jah vastanute arv	Jah vastanute osakaal (%)
Õpikud		
H. Jänes. Tervise võti. 5. klassi terviseõpetuse õpik. Tln: Koolibri, 2002.	11	23
K. Lepik. Tervist, tervis! 5. klassi inimeseõpetus õpik. Tln: Koolibri, 2007.	44	92
K. Kullasepp, M. Kagadze. Suhtlemine on lahe! 6. klassi inimeseõpetuse õpik. Tln: Koolibri, 2005.	46	88
Kraav I, Kõiv K. Inimeseõpetus. 7. klass. Tallinn: Koolibri, 2002.	54	98
Töövihikud		
R. Alevi, K. Kepler. Tervise võti. 5. klassi inimeseõpetuse töövihik. Tln: Koolibri, 2005.	10	21
K. Lepik. Tervist, tervis! 5. klassi inimeseõpetuse töövihik. Tln: Koolibri, 2007.	42	88
S. Kärner. Õpime suhtlema! 6. klassi töövihik. Tln: Koolibri, 2002	13	25
K. Kullasepp, M. Kagadze. Suhtlemine on lahe! 6. klassi inimeseõpetuse töövihik. Tln: Koolibri 2005, 2007	47	90
Kõiv K. Inimeseõpetus. 7. klassi töövihik (6. trükk). Tallinn: Koolibri, 2008.	48	87

⁵ Haridus- ja teadusministri 1. septembri 2008. a määrus nr 49. Riiklikule õppekavale vastavate õpikute, töövihikute ja tööraamatute loetelu 2008/2009. Õppeaastaks. <http://www.iu.ee/oppekirjandus> (külastatud augustis 2010)

Tabel 7. Inimeseõpetuse õppevara kasutamine vene õppekeelega koolide vastajate hinnangul.

Õpikud ja töövihikud	Jah vastanute arv	Jah vastanute osakaal (%)
Õpikud		
Человек и здоровье. 5 класс. Таллинн: Koolibri, 2000.	6	86
Научимся общаться. Учебник для 6 класса. Таллинн: Koolibri, 2000.	7	78
Общение – это здорово. Учебник для 6 класса. Таллинн: Koolibri, 2006.	7	78
Человековедение. Учебник для 7 класса. Таллинн: Koolibri, 2003.	8	100
Töövihikud		
Ключ к здоровью. Рабочая тетрадь для 5 класса. Таллинн: Koolibri 2002, 2007.	6	86
Научимся общаться. Рабочая тетрадь для 6 класса. Таллинн: Koolibri, 2000.	3	33
Общение – это здорово. Рабочая тетрадь для 6 класса. Таллинн: Koolibri, 2007.	5	56
Человековедение. Рабочая тетрадь для 7 класса. 3 издание. Таллинн: Koolibri, 2008.	6	75

Inimeseõpetuse õppevara kasutatakse vene koolide õpetajate hinnangul mõnevõrra vähem võrreldes eesti koolidega. Nii eesti kui vene koolides kasutatakse töövihikuid võrreldes õpikutega vähem, kuid suurem on antud erinevus vene koolides. Kõige sagedasema põhjusena nimetati, et töövihikute täitmine nõuab liigselt aega ja seetõttu ei ole need mõnes koolis üldse kasutusel.

Lisaks inimeseõpetuse õpikutele ja töövihikutele kasutas 87% õpetajatest SK teemade käsitlemiseks ka teisi õppematerjale. Nimetati järgmisi materjale:

- „Seksuaalkasvatuse õpetajaraamat. II ja III kooliaste“ (n=30);
- Töölehed/isevalmistatud materjalid/koolitustelt saadud materjalid (n=20);
- Interneti materjalid (n=15);
- Dr. Zukovski salatoimikud (n=3);
- K. Verch “Seksuaalõpetus” (n=3);
- “Kollane kohver” (n=3);
- E. Centerwalli raamat “Armastus – see on olemas” (n=2);

- "Mina Sina Mina" (n=2).

Õpetajate kommentaarid

Küsimustiku lõpus paluti vastanutel kirjutada kommentaarid ja tähelepanekud, mis neil küsimustiku täitmisel tekkisid. Mitmed õpetajad mainisid, et neil oli raske meenutada, millistel SK teemalistel koolitustel nad on osalenud. Mitmel korral kurdeti, et 6. ja 7. klassi inimeseõpetuse õpik on liiga keeruliselt kirjutatud ja õpilaste jaoks igav ning vajadus oleks uute ja huvitavate õpikute järele. Inimeseõpetuse ainekavas toodud SK teemadele pühendatud keskmist tundide arvu oli õpetajatel sageli keeruline märkida, sest tihti käsitletakse sama teemat mitmes klassis. Kooliväliste spetsialistide kaasatuse kohta mainiti, et peamiselt on põhjuseks kallis transport, mis saab takistuseks laste suunamisele väljaspool kooli toimuvatele SK teemalistele loengutele. Samuti märgiti, et projekte, mille kaudu käisid koolivälised spetsialistid SK teemalisi tunde koolis andmas, on varasemaga võrreldes tunduvalt vähemaks jäänud.